

ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ, «Ο ΑΡΤΟΣ Ο ΖΩΝ»

ΥΠΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΧΡ. ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, Δ. Θ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ σημασία τοῦ ἄρτου ἐν τῇ θρησκευτικῇ ζωῇ τῶν προχριστιανικῶν λαῶν.

α) Τῶν εἰδωλολατρῶν.

Ὁ ἄνθρωπος, ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων, κατενόησε τὴν μοναδικὴν ἀξίαν, τὴν ὁποίαν εἶχε διὰ τὴν διατροφήν του ὁ ἄρτος¹. Τοῦτο καταφαίνεται ἐκ τῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων συστηματικῆς καλλιέργειας τῶν δημητριακῶν, τῆς ὁποίας ἡ ἔναρξις δὲν ἐντοπίζεται εἰς μίαν καὶ μόνην γεωγραφικὴν περιοχὴν, ἀλλ' ὡς ὑποστηρίζει ἡ γεωπονία, ἡ καλλιέργεια τοῦ σίτου ἐμφανίζεται σχεδὸν ταυτοχρόνως εἰς πολλὰς περιοχὰς κυρίως τῆς Μ. Ἀνατολῆς, ἐξ ὧν διεδόθη καὶ εἰς ἄλλας χώρας.

Ὅποیان ἀξίαν ἔχει ὁ σῖτος διὰ τὴν διατροφήν τῶν ἀνθρώπων τῆς Μ. Ἀνατολῆς, τῆς Μεσογείου, τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Εὐρώπης, τὴν αὐτὴν ἀξίαν ἔχει καὶ ἡ ὄρυζα διὰ τοὺς τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς καὶ ὁ ἀραβόσιτος διὰ τοὺς τῆς προκολομβιανῆς Ἀμερικῆς².

Διαπιστώσαντες οἱ ἄνθρωποι τὴν ἀξίαν τῶν ὡς ἄνω γεωργικῶν προϊόντων διὰ τὴν ζωὴν των, ἤχθησαν ἐνωρὶς εἰς τὸ συμπέρασμα, καθ' ὃ τὰ προϊόντα ταῦτα εἶναι θεῖα δῶρα καὶ ὁ τρόπος τῆς καλλιέργειας αὐτῶν θεοδίδακτος³. Δι' ὃ καὶ ἐνωρὶς ἤρχισαν νὰ λατρεύουν ἀγροτικὰς θεότητας

1. Ἄρτος: ἐκ τοῦ α ἶ ρ ω, προσφέρω, ὃ καθ' ἐκάστην τῷ σώματι ἡμῶν προσφερόμενος. Ἡ ἀπὸ τοῦ α ἶ ρ εἰ ν καὶ κουφίζειν τὴν δύναμιν (Etymologicon Magnum, Oxonii MDCCCLVIII, τ. 5, στ. 150). Ὁ Ἱπποκράτης (περὶ Ἀφῶρων 1,15), «προσάρματα» ὀνομάζει τὰς τροφὰς. Πιθανὴ ἡ προέλευσις τοῦ ὄρου ἐκ τοῦ ἄρμα-ἄρματος-ἄρ(μα)τος (πρβλ. H. Stephanos, Ἐθναυροδὸς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, Paris 1835-36, τ. I, στ. 2085).

2. Πρβλ. J. Frazer, The Golden Bough, A Study in Magic and Religion 1947, σσ. 481-494.

3. Πρβλ. Πλουτάρχου, Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος 377B. Διοδώρου Σικελιώτου, Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη A.I. κεφ. 14 καὶ κεφ. 26δ. Ἡσιόδου, Ἔργα καὶ ἡμέραι, 465-6.

τας⁴, καὶ νὰ προσφέρουν θυσίας σταχύων ἢ σίτου ἢ κριθῆς ἢ ἀπαρχὰς τούτων, ἢ ἄρτον παρεσκευασμένον ἐξ ἀλεύρου ἢ σειμιδάλεως, ἐνζυμον ἢ ἄζυμον. Ἐναλόγους προσφοράς ἔχομεν καὶ παρὰ τοῖς λαοῖς τῆς Ἑλλάδος Ἐνατολῆς οἵτινες προσέφερον εἰς τοὺς θεοὺς ὄρυζαν, ἐκ ταύτης ἄλευρον καὶ παρεσκευάσματα τούτου⁵. Ὁ χαρακτήρ τῶν ὡς ἄνω θυσιῶν ἦτο εὐχαριστιακός, ἐν τῇ πεποιθήσει, ὅτι οἱ θεοὶ ἀρέσκονται εἰς τὰς θυσίας ταύτας.

Ἐκ παραλλήλου ἀπαντᾶται, παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις κυρίως, προσφορά ἄρτου εἰς τοὺς νεκρούς, καθ' ὅτι ἐπίστευον ὅτι οὗτοι ἔχουν ἀνάγκη τροφῆς⁶.

Πρωτεύουσαν θέσιν κατέλαβεν, ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ὁ ἄρτος εἰς τὰ δεῖπνα, τὰ ὅποια ἐξελιχθήσαν, σὺν τῷ χρόνῳ, ἀπὸ οἰκογενειακὰ εἰς ἱερὰ τοιαῦτα. Εἰδικώτερον, ἡ κοινὴ ζωὴ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας καὶ ἡ συμμετοχὴ τούτων εἰς τὰ οἰκογενειακὰ δεῖπνα, τῶν ὁποίων προεξήρχεν ὁ ἀρχηγὸς ταύτης, καθίστα κοινὰς καὶ τὰς ἐκ τῆς βρώσεως τῶν παρατιθεμένων

4. Πρβλ. τὴν παρὰ τοῖς Φοινίξιν λατρείαν τοῦ Θεοῦ Mot (R. Dussaut, Les Religions des Hittites et des Hourrites et des Syriens, Paris 1949, σ. 347-8), τοῖς λαοῖς τῆς Παλαιστίνης (πρβλ. Ὡσηὲ 2,7. Β. Βέλλα, Ὡσηέ, Ἀθήναι 1947, σ. 34), τοῖς Ἑλλήσιν ἡδὴ ἀπὸ τῆς Μινωικῆς ἐποχῆς ἐν Κρήτῃ. (Διοδώρου Σικελιώτου, Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη, Α, I, 128. 25α. Ἡροδότου, Ἱστοριῶν II, 122. 123. Ch. Picard, Les Religions Prehistoriques, Paris 1948, σ. III). Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἐκδ. Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, τ. I, Ἀθήναι 1971, σ. 226 καὶ 333) ὡς καὶ ἀργότερον ἐν τῇ ἡπειρωτικῇ Ἑλλάδι ἐν τῇ λατρείᾳ τῆς Ἀρτέμιδος (N. Ἀλεξοπούλου, Ἱστορία Ἀρκαδίας Τεγέας², ἐν Ἀθήναις 1932, σσ. 333. 351. Πρβλ. Ἡροδότου, ἐνθ' ἄνωτ., 11, 156. Ὀμήρου, Ἰλιάς, I, 533-535, ἐνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς ἐορτῆς τῶν Θαργελίων ἢ Θαlustίων) καὶ τῆς Δήμητρος τόσον κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν Θεσμοφορίων, (Ἡροδότου, μν. ἐργ., II, 171:VI,16, Ἀριστοφάνους, Θεσμοφοριάζουσαι, στ. 80. Ἀθηναίου, Δειπνοσοφισταί, Γ, 109F. Πλουτάρχου, Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος, 378EF. M. Nilsson, La Religion Populaire dans la Grèce Antique, Paris 1954, σ. 69. Ἱστορ. τοῦ Ἑλλ. Ἔθνους, τ. Β., σ. 82) ὅσον καὶ κατὰ τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια (Ἰππολύτου, Ἐλεγχος κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων, Ε, 8. Β.Ε.Π., τ. 5, σ. 257), V. Magnien, Les Mystères d' Eleusis, Paris 1950, σσ. 120 ἐξ., 320 ἐξ. M. Nilsson, μν. ἐργ., σ. 69. E. O. James, La Religion Prehistorique, Paris 1959, σ. 216 ἐξ.), καὶ τοῖς Ρωμαίοις (Alb. Grenier, Les Religions Etrusque et Romaine, Paris 1948, σ. III-116. Cyr. Martendale, La Religion des Romains ἐν «CHRISTUS» Manuel d' Histoire des Religions⁸, Paris 1947, σ. 524).

5. Ἀθηναίου, ἐνθ' ἄνωτ., Γ, III. 124β. 115. 110. Ἱστορ. τοῦ Ἑλλ. Ἔθνους, τ. σ. 86. J. Dallmann, Les Religions du Japon ἐν «Christus», σ. 269. L. de la Vallée Poussin, Bouddhisme et Religions de l'Inde, αὐτόθι, σ. 409. Dussaut R., μν. ἐργ., σ. 347-8. Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου, ἐνθ' ἄνωτ., Α, I., κεφ. 14, Πλουτάρχου, Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος, 377B. Al. Mallon, La Religion des Egyptiens, ἐν «Christus», σσ. 683, 703-707. Ch. Bradon, Les Livres Sacrés de l' Humanité, Paris 1955, σ. 34-35.

6. Al. Mallon, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 703-704. H. Lesetre, ἄρθρον «Pain», ἐν Dict. de Bible, τ. IV, Paris 1912, στ. 1953.

έδεσμάτων ώφελείας, καθόσον τὰ γεωργικά προϊόντα και τὰ έσθιόμενα ζώα έθεωρούντο δυναμοῦχα, και κατά συνέπειαν οί συντρώγοντες προσφκειούντο τήν έν τοίς έδέσμασι μυστικήν δύναμιν⁷. Προέκτασις τής έν λόγω ιδέας εύρίσκεται έν τοίς κοινοίς δείπνοις τών μελών τής αύτής φυλής, εις τρόπον ώστε, τὰ μέλη τής οίκογενείας, και κατ' έπέκτασιν τής φυλής, δέν συνεδέοντο μόνον δι' αίματος και κοινής καταγωγής, αλλά και διά τής δυνάμεως τήν όποίαν προσφκειούντο έκ τής βρώσεως τών αύτών έδεσμάτων. Σύν τῷ χρόνῳ τὰ κοινά δείπνα μεταξύ τών μελών τής αύτής φυλής, παρετίθεντο μόνον εις καθωρισμένας ήμέρας και έλάμβανον χαρακτήρα τελετουργικόν⁸.

Ένωρίς τὰ δείπνα συνεδέθησαν με τὰς θυσίας, περι δέ τόν δημιουργθέντα σύνδεσμον έδόθησαν, κατά καιρούς, ποικίλαι έρμηνείαι. Αί βασικαι άρχαι αί διέπυσαι τὰς θυσίας και τὰ κατ' αύτάς ιερά δείπνα είναι αί έξής: ή θεώρησις του θεού ώς προσωπικοῦ όντος, δυναμούχου, έξ οῦ έξαρτάται ή ύπαρξις του πιστού, άλλ' έν ταύτῳ ένδεοῦς θυσιών⁹. Έκ τούτων προήλθεν ή πίστις καθ' ήν, ό Θεός τρέφει μεν τόν πιστόν, οὔτος δέ άνταποδίδει τήν εύεργεσίαν διά τής προσφορᾶς θυσίας¹⁰. Έφ' όσον δέ τὰ πρὸς θυσίαν προσφερόμενα καθίσταντο δυναμοῦχα διά τής έπαφής των με τόν βωμόν, ό όποίος ώς ιερὸς ήτο δυναμοῦχος, άρα και οί μετέχοντες τής θυσίας και του δείπνου ήρχοντο εις έπικοινωνίαν μετά του θεού. Έκ τών προαναφερθέντων προέκυψεν ή πίστις, καθ' ήν κατά τὰ ιερά δείπνα ό θεός άοράτως παρίσταται και οί πιστοί κατ' αύτά «τρώγουν μετά του θεού», ή «τρέφουν τόν θεόν» ή «τρώγουν τόν θεόν» έφ' όσον παρεδέχοντο τὰ θύματα ώς δυναμοῦχα¹¹.

β) Τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ και τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ.

Ἡ πρώτη μυεία περι του άρτου έν τῇ Π. Δ. γίνεται έν Γεν. 3,19 ένθα ό Θεός τιμωρεῖ τόν Ἀδάμ, ένα «έν ιδρωτί του προσώπου του φάγηται τόν

7. R. K. Yerkes, *Le Sacrifice*, Paris 1955, σ. 39. Α. Ι. Φιλιππίδου, Πρωτογόνων θρησκευτική Ζωή, έν Ἐπιστ. Ἐπετ. Θεολ. Σχολ. Παν/μιου Ἀθηνών, τ. ΙΒ' (1965), Ἐν Ἀθήναις, σσ. 333, 349, 366.

8. Yerkes, ένθ' άν., σ. 39-40.

9. Βήλ και Δράκων, στ. 3 έξ., 24 έξ., ένθα πληροφορία περι τής έπί του προκειμένου πίστεως τών Ἀσσυροβαβυλωνίων. Κριτ. 9,13 περι τής τοιαύτης τών Χαννανιτικών λαών. Ὀδυσσεΐας α, 22-26. ε, 99-102 περι τών Ἑλλήνων τών Ὀμηρικῶν χρόνων. Yerkes, μν. έργ., σ. 143-144.

10. Ἐνταῦθα έχει θέσιν ή άρχή τής άμφοτεροπραξίας (Do ut des). Πρβλ. Ἰλιάδος Α, 37-42, 472-474. Α. Φιλιππίδου, ένθ' άνωτ., σ. 371. Yerkes, ένθ' άν., σ. 75.

11. A. Kennedy, *St. Paul and the Mystery Religion* παρά Π. Τρεμπέλα, Αί Μυστηριακαί Θρησκείαι και ό Χριστιανισμός, Ἀθήναι 1932, σ. 68. Πρβλ. Ἀθηναίου, ένθ' άνωτ., Γ', 109F. Α. Φιλιππίδου, αύτόθι, σ. 336. Yerkes, μν. έργ., σ. 45.

ἄρτον του πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς του». Εἶναι προφανές, ὅτι ἐνταῦθα ὑπὸ τὸν ὄρον «ἄρτος» νοοῦνται πάντα τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα. Τὸ γεγονός τοῦτο δίδει τὴν δυνατότητα διερευνήσεως τῆς ἐννοίας τοῦ ὄρου εἰς ὅλας αὐτῆς τὰς διαστάσεις.

Ἐν τῇ Π.Δ. ὁ ἄρτος θεωρεῖται ὡς βασικὴ ἀνθρωπίνῃ τροφῇ¹² χορη-

12. Γεν. 28,20: Λευιτ. 26,5: Δευτ. 10,18: Ψ. 131 (132),15: Σ. Σειρ. 45,20: Περὶ τοῦ τρόπου παρασκευῆς τοῦ ἄρτου ὑπὸ τῶν Ἰσραηλιτῶν ἰδὲ L e s e t r e, ἄρθρον «Pain», ἐν D. B., τ. IV, σ. 1953.

Κατὰ τὴν Π.Δ. ὁ Θεὸς τ ρ ε φ ε ι τὸν ἄνθρωπον «ἐκ νεότητος» αὐτοῦ (Γεν. 48,15: Δευτ. 32,18) καὶ δὴ δι' ἄρτων (3 Βασ. 18,13), ἐνῶ ὁ συγγραφεὺς τῆς Σ. Σολ. ὁμολογεῖ, ὅτι ὁ Θεὸς ἀπεκάλυψεν: «οὐχ αἱ γενέσεις τῶν καρπῶν τρέφουσι τὸν ἄνθρωπον», ἀλλὰ τὸ ρῆμα τοῦ Θεοῦ τρέφει τοὺς εἰς αὐτὸν πιστεύοντας (16,26). Ἐπίσης ὁ Θεὸς χορηγεῖ τ ρ ο φ ῆ ν «πάσῃ σαρκί» (Ψ. 135 (136),5): 144 (145),15) καὶ δὴ «τοῖς φοβουμένοις αὐτὸν» (Ψ. 110 (111),5), ἰδιαιτέρως δὲ τῶν λαῶν Ἰσραὴλ (Σ. Σολ. 19,2.3.20:19,21). Ἐξ ἄλλου τῆς τροφῆς δὲν στερεῖ οὔτε τὰ ζῶα (Ψ. 103 (104),27: 136 (147),29).

Ὁ Θεὸς «ψυχὴν πεινῶσαν ἐνέπλησεν ἀγαθῶν» (Ψ. 106 (107),9: 145 (146),7), ἐνῶ οἱ ἐκλεκτοί, κατὰ τὴν Μεσσιανικὴν ἐποχὴν «οὐ πεινάσουσι οὐδὲ διψήσουσι» (Ἦσ. 49,18) καὶ «οἱ ἐκζητοῦντες τὸν Κύριον οὐκ ἐλαττωθήσονται παντὸς ἀγαθοῦ» (Ψ. 33 (34),10: Σ. Σειρ. 35 (32),4). Ὁ Θεὸς ἐμπλήσῃ τοὺς εὐσεβεῖς τροφῆς (Ψ. 21 (22),27: 62 (63),5: 77 (78),29: 102 (103),5: 106 (107),9: 144 (145),16: Σ. Σειρ. 16,29:24,19:34 (31),3: Παροιμ. 6,30: 8,31), ἄρτων (Παρ. 20,13), ἄρτων ἐκ τοῦ οὐρανοῦ (Ψ 104 (105),40), σίτου (Ἰωὴλ 2,24), Νόμου (Σ. Σειρ. 2,16: 35 (32),15), εὐφροσύνης (Σ. Σειρ. 4,12), ἐπιστήμης (Σ. Σειρ. 17,7), εὐλογίας (Σ. Σειρ. 37,24), συνέσεως (Σ. Σειρ. 39,6), ἰσχύος (Μιχ. 3,8) ἐλέους (Ψ 89 (90),14), χρηστότητος (Ψ 103 (104) 28), πνεύματος φόβου Θεοῦ (Ἦσ. 11,3), καρποῦ παρακλήσεως (Ἦσ. 66,11), μακρότητος ἡμερῶν (Ψ. 90 (91)16).

Παραλλήλως ἐν τῇ Π.Δ. χρησιμοποιεῖται τὸ «ἐσθλεῖν», ἵνα δηλωθῇ ἡ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ζῴων βρώσις τῆς ὑπὸ Θεοῦ χορηγουμένης τροφῆς. Οὕτως ὁ Θεὸς προτρέπει τοὺς πρωτοπλάστους νὰ φάγωσιν ἀπὸ τῶν καρπῶν τοῦ δένδρου τοῦ παραδείσου, ἐνῶ ἀπαγορεύει τὴν βρώσιν ἀπὸ τοῦ ξύλου τῆς γνώσεως τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ πονηροῦ (Γεν. 2,16-17:3, 1.2.3.5.6.11.14.17: Ἐξοδ. 12,19-20): Τὸ αὐτὸ ρ. χρησιμοποιεῖται καὶ περὶ τῆς βρώσεως τοῦ ἄρτου (Γεν. 3,19: 18,5: 19,3: 28,20:37, 25:39, 6:43,16. Ἐξοδ. 12,15:), τῶν ἀζύμων (Ἐξοδ. 3,18), τῶν ἀζύμων καὶ τῶν πικριδίων (Ἐξοδ. 12,8), τοῦ μάννα (Ἐξοδ. 16,35, Ψ. 77 (78), 24,25), τῶν κρεῶν (Ἐξοδ. 12,8: Ἀριθ. 11,13), τῆς γῆς, τ. ἔ. τῶν προϊόντων αὐτῆς (Γεν. 3,14), τῆς τραπέζης, τ. ἔ. τῶν ἐπ' αὐτῆς παρατιθεμένων ἐδεσμάτων (1 Βασ. 19,28:3 Βασ. 18,19), τῶν ἀγαθῶν τῆς γῆς, τῶν ὁποίων χορηγὸς εἶναι ὁ Θεὸς (Ἦσ. 1,19), τῆς ἀμπέλου τ. ἔ. τῶν προϊόντων αὐτῆς (Ἦσ. 36,16), ἐνῶ ὁ Μεσσίας «βούτυρον καὶ μέλι φάγεται» (Ἦσ. 7,15-22) ὡς καὶ «ἄρτον ἐναντίον τοῦ Κυρίου» (Ἰεζ. 44,3). Μεταφορικῶς χρησιμοποιεῖται τὸ ρῆμα καὶ δὴ «οἱ κακοὶ ἐδονται τῆς ἑαυτῶν ὁδοῦ τοὺς καρπούς» (Παροιμ. 1,31), ἐνῶ ὁ ἀγαθὸς «ἀπὸ καρπῶν δικαιοσύνης φάγεται» (αὐτόθι 13,2) καὶ τὸν πλοῦτον τῶν βασιλέων (Ἦσ. 60,16). Ἐξ ἄλλου «ἀρὰ ἔδεται τὴν γῆν» (Ἦσ. 24,6) καὶ τὴν «βουλήν τῶν ἀσεβῶν» (Ἦσ. 28,8), ἐνῶ ἡ ὀργὴ τοῦ θυμοῦ τοῦ Θεοῦ ὡς «πῦρ ἔδεται» (Ἦσ. 30,27) καὶ «πῦρ τοὺς ὑπεναντίους ἔδεται» (Ἦσ. 26,11). Τὸ ρῆμα χρησιμοποιεῖται καὶ περὶ τῆς βρώσεως τῆς τροφῆς ὑπὸ τῶν ζῴων (Ἦσ. 30,24:65,25). Ἴνα καταδειξῇ τὴν δυστυχίαν τοῦ ὀφθαλμοῦ ὁμολογεῖ, ὅτι «σποδὸν ὡσεὶ ἄρτον» ἔφαγεν (Ψ. 101 (102),10). Τέλος, τὸ ρῆμα χρησιμοποιεῖται καὶ διὰ τὴν ἀπαγόρευσιν ἐπὶ τῆς βρώσεως τῶν ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου προσφερόμενων

γουμένη υπό τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς γῆς¹³, τὸν ὁποῖον ὁ Θεὸς δύναται καὶ νὰ στερεήσῃ ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου (Ἄμώς 4,6,8.11). Ὑπὸ τῶν Ἰσραηλιτῶν ὁ ἄρτος παρεσκευάζετο ἐκ τῆς ἀλέσεως σίτου¹⁴ ἢ κριθῆς¹⁵, ἄζυμος (Λευιτ. 2,4:23,6) ἢ ἐνζυμος (Λευιτ. 7,3. 13:23,17. Ἐξοδ. 12,34), ἐνίοτε δὲ καὶ ἐκ σεμιδάλεως (Λευιτ. 7,12: 24,5-6. Ἀριθ. 4,6). Περὶ τοῦ τρόπου παρασκευῆς τοῦ ἄρτου ἡ Π.Δ. ποιεῖται λόγον περὶ τοῦ «ἐσχαρίτου», τοῦ «λαγάνου ἀπὸ τηγάνου» (2 Βασ. 6,19), «ἐγκρυφία ἄρτου» (Γεν. 18,5-6), ἵνα εἰς αὐτοὺς μόνον περιορισθῶμεν.

Λόγῳ τῆς τοιαύτης ζωτικῆς σημασίας τοῦ ἄρτου διὰ τὸν ἄνθρωπον, πολλάκις διὰ τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ὄρου, νοεῖται ἡ ὅλη ἀνθρωπίνη τροφή, ὡς μέρος ἀντὶ τοῦ ὄλου (Γεν. 43,16. 31:18,5), διὰ δὲ τῆς ἐκφράσεως «τρώγειν ἄρτον» παρὰ τινι, ἡ φιλοξενία¹⁶. Ὁ ἄρτος προσεφέρετο ὡς δῶρον (Γεν. 14,18: 1 Βασ. 4,10), ἐνῶ κατεδικάζετο ἡ ἄρνησις προσφορᾶς τούτου εἰς ἐνδεεῖς¹⁷. Αἱ συνθῆκαι δὲ ὑπὸ τὰς ὁποίας διατελῶν ὁ ἄνθρωπος ἔτρωγεν ἄρτον, εὐχάριστοι ἢ δυσάρεστοι, ἐχαρακτήριζον τοῦτον ὡς «ἄρτον θλίψεως»¹⁸, «ἄρτον πένθους»¹⁹, «ἄρτον δακρύων» (Ψ. 79(80),5), «ἄρτον ὀδύνης» (Ψ. 126(127),2), «ἄρτον βίας» (Νεεμ. 5,18), «ἄρτον ἐθνῶν» (Τωβίτ 1, 10.11), «ἄρτον συνέσεως» (Σειράχ 15,3).

Γενικῶς ὁ ἄρτος ἐν τῇ Π.Δ. θεωρεῖται ὡς σύμβολον τῶν δώρων τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ὡς συνεχῆς ἀνάμνησις τῆς ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἐξαρτήσεως τούτου. Παρ' ὅτι ὁμοῦς ἡ Π.Δ. δέχεται τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ἄρτου διὰ

ἀπαρχῶν τῶν καρπῶν (Λευιτ. 22,12), παντὸς ἀκαθάρτου (Δευτ. 13,4.7), κλεψιμίου (Τωβίτ 2,13) ὡς καὶ κατὰ τὸ πασχάλιον δεῖπνον παρατιθεμένων ἐδεσμάτων ὑπὸ ἀλλογενῶν. Ὁ Θεὸς διὰ νὰ σώσῃ ἐκ τοῦ λιμοῦ τὸν Ἰακώβ καὶ τοὺς οἰκείους του συνιστᾷ ὅπως ἔλθῃ εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἐν μέσῳ εἰδωλολατρικοῦ περιβάλλοντος ἵνα οὗτος καὶ οἱ οἰκεῖοι του διατραφούνη. Ἡ ἐν Αἴγυπτῳ παραμονὴ τοῦ Ἰακώβ θὰ εἶχε προσωρινὸν χαρακτήρα, θὰ ἐπέστρεφε δὲ εἰς τὴν Χαναάν εἰς χρόνον καὶ ὑπὸ συνθήκας, τὰς ὁποίας ᾗθελεν κρίνειν ὁ Θεὸς (Γεν. 46,3-4). Κατὰ τὴν ἐξ Αἴγυπτου ἐπιστροφὴν τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ, ὁ Θεὸς ἔτρεφεν αὐτοὺς ἐν τῇ ἐρήμῳ οὐ μόνον διὰ τοῦ μάννα ἀλλὰ καὶ δι' ὀρτυκίων (Ἐξ. 16,13) καὶ ἔδιδεν εἰς αὐτοὺς ὕδωρ (Ἐξοδ. 15,25.27:17,5-6:20,10-11). Ἐξ ἄλλου ἡ ἀλλοεθνῆς καὶ κατ' ἀρχὰς ἀλλόπιστος Ρούθ, διὰ νὰ συντηρηθῇ ἡ ἰδία καὶ ἡ πενθερά της Νωεμὶν, ἐξ αἰτίας λιμοῦ ἐνσκήψαντος ἐν Μωάβ, μετόκησεν εἰς Ἰουδαίαν ἔνθα συνέλεγε στάχυς, τοὺς ὁποίους ἐπὶ τούτῳ ἄφηναν οἱ θερισταὶ τοῦ Βοδζ (Ρούθ, 2,2-3), συμφώνως τῷ Ἰσραηλιτικῷ νόμῳ (Δευτ. 19,9:23,22:25,19).

13. Ψ. 103 (104),14: Ἰώβ, 28,5: Ἡσ. 30,23.

14. Κριτ. 6,19: 1 Βασ. 28,24: 3 Βασ. 3,1: 17,12: Ὡσ. 8,7: Ἡσ. 47,2.

15. Κριτ. 7,13: 5,8: 4 Βασ. 4,42: Ὁ Νόμος ὠριζε τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ ἄρτου διὰ τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς Λευίτας. Πρβλ. Ἀριθ. 18,13: Δευτ. 18,4.

16. Γεν. 18,5: Ἐξοδ. 2,20: Κριτ. 13,16: Ψ. 40 (41),9.

17. Τωβ. 4,16.17: Ψ. 131 (132),15: Ἰώβ 22,7: Παρ. 22,9: Ἡσ. 58,7.10: Ἰεζ. 28,7.

18. 3 Βασ. 22,27:2 Παρ. 18,26: Ἡσ. 30,20.

19. Ὡσ. 9,4. Πρβλ. Βέλλα, μν. ἔργ., σ. 91.

τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν, ἐν τούτοις τονίζει, ὅτι «οὐκ ἐπ' ἄρτων μόνων ζήσεται ἄνθρωπος, ἀλλ' ἐν παντὶ ρήματι ἐκπορευομένῳ διὰ στόματος τοῦ Θεοῦ» (Δευτ. 8,3).

Ἐν Qumran διὰ τοῦ ἔρου «ἄρτος» ὅτε μὲν δηλοῦται οὗτος ὑπὸ τὴν στενὴν ἔννοιαν²⁰, ὅτε δὲ ἡ ὅλη τροφή²¹.

Τὸ Μάννα.

Πρὶν ἢ ἐξετάσωμεν τὴν θέσιν τοῦ ἄρτου ὡς στοιχείου προσφορᾶς θυσίας ἐν τε τῷ Ἰσραὴλ καὶ τῷ Ἰουδαϊσμῷ, θεωροῦμεν ἀναγκαίᾳ τὴν περὶ τοῦ Μάννα μελέτην, διότι ἡ ἀξία τούτου ὑπῆρξε μεγίστη καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐξόδου καὶ τοὺς μετέπειτα τοιοῦτους.

Ὁ Θεὸς προαναγγέλλων τὴν ἀποστολὴν τοῦ Μάννα, ὠνόμασε τοῦτο «ἄρτους ἐκ τοῦ οὐρανοῦ» (Ἐξοδ. 16,14), ὁ δὲ Μωϋσῆς ἐνημερώνων τὸν λαὸν περὶ τοῦ παραδόξου ἐκείνου φαινομένου εἶπεν: «οὗτός ἐστιν ὁ ἄρτος, ὃν ἔδωκεν ὁ Κύριος ὑμῖν φαγεῖν» (Ἐξοδ. 16,15). Ὑπὸ τῶν συγγραφέων τῆς Π.Δ. τὸ Μάννα ὀνομάζεται διὰ τοῦ ἰδίου ὀνόματός του²², ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν ἔρων «ἄρτος ἐξ οὐρανοῦ»²³, «ἄρτος ἀγγέλων» (Ψ. 77(78),25), «ἀγγέλων τροφή» (Σ. Σολ. 16,20), «ἀμβροσία τροφή» (Σ. Σολ. 16,21), ἢ ἀπλῶς «ἄρτος» (Ἐξοδ. 18,12. 15.22.35. Ἀριθ. 21,5). Οἱ ἱεροὶ συγγραφεῖς τῆς Π.Δ. διηρεύνησαν τὸ βαθύτερον νόημα, ἀλλὰ καὶ τὰς συνεπειὰς τῆς θαυμαστῆς ἐκείνης ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ. Δι' ὃ καὶ τὸ Δευτερ. (8,3) θεωρεῖ τὸ Μάννα ὡς σύμβολον τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, τοῦ πνευματικῶς ἐκτρέφοντος τὸν λαόν. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰ χωρία ἐκεῖνα τῶν Ψαλμῶν, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ χορτασμὸν τοῦ λαοῦ, καθ' ὅτι ὁ Θεὸς κατηξίωσε τοῦτον νὰ μεταλαμβάνῃ τῆς αὐτῆς τροφῆς, ὅποιας καὶ οἱ ἄγγελοι. Ἐκεῖ ὅμως, ὅπου τὸ γεγονός τῆς ἀποστολῆς τοῦ Μάννα ἀλλὰ καὶ ἡ τιμὴ, εἰς ἣν ἀνήχθη διὰ τῆς βρώσεως αὐτοῦ ὁ Ἰσραὴλ, ὑπερεξαιρεται, εἶναι τὸ χωρίον Σ. Σολ. 16,20-29. Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ἐξαίρονται οὐ μόνον αἱ φυσικαὶ ιδιότητες τοῦ Μάννα, αἱ ὁποῖαι ὑπέρκεινται τῶν φυσικῶν νόμων, ἀλλ' ἐν ταῦτῳ τονίζεται, ὅτι τοῦτο ἐστάλη διὰ τὴν διατροφήν μόνον τῶν Ἰσραηλιτῶν ὡς «ἔτοιμος ἄρτος» «πᾶσαν ἡδονὴν ἰσχύων καὶ πᾶσαν ἀρμόνιον γεῦσιν» (στ. 20). Ἐξ ἄλλου, ἡ ἀποστολὴ τοῦ Μάννα, κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦ ἐν λόγῳ βιβλίου, ἀπέβλεπεν καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν οἰκοδομήν, ἥτοι τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰσραὴλ συνειδητοποιήσιν τοῦ ὅτι, ἀφ' ἑνὸς μὲν «οὐχ αἱ γενέσεις τῶν καρπῶν τρέφουσι τὸν

20. IQS VI, 5,6: IQSa 11,19.

21. IQS 6,25: IQH V, 35.

22. Ἐξοδ. 16,31.33.35: Ἀριθ. 11,6.7.9: Δευτ. 8,3.16: Ἰησ. Ναυῆ 5,12: Νεεμ. 9, 20: Ψαλμ. 77 (78), 24

23. Νεεμ. 9,15: Ψ. 77 (78),24: 104 (105), 40.

άνθρωπον, ἀλλὰ τὸ ρῆμα (τοῦ Θεοῦ) τοὺς (εἰς Αὐτὸν) πιστεύοντας διατηρεῖ» (στ. 26), ἀφ' ἑτέρου δέ, ὅτι «δεῖ φθάνειν τὸν ἥλιον ἐπ' εὐχαριστίαν (τοῦ Θεοῦ) καὶ πρὸς ἀνατολὴν φωτὸς ἐντυγχάνειν (Αὐτῷ)» (στ. 28).

Κατὰ τοὺς ὀφθαλμοὺς Ἰουδαίους χρόνους ἐπιστεύετο, ὅτι ἡ νέα ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἀποστολὴ τοῦ Μάννα θὰ λάβῃ χώραν κατὰ τοὺς Μεσσιανικοὺς χρόνους, καὶ θὰ καταστῇ τροφὴ τῶν δικαίων καὶ ἐκλεκτῶν²⁴. Ἐξ ἄλλου ἡ Ραββινικὴ παράδοσις ἐταύτιζε τὸ Μάννα μὲ τὸν Νόμον, ἐξαίρουσα οὕτω τὴν ἀξίαν τούτου διὰ τὸν ἄνθρωπον²⁵. Ὁ Φίλων ταυτίζει τὸ Μάννα μὲ τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ, «τὴν οὐράνιον ψυχῆς φιλοθεάμονος ἀφθαρτον τροφήν» (Νομ. Ἑλλ. III, 19,2), ἢ θεωρεῖ τὸν Λόγον ὡς χορηγὸν τοῦ Μάννα: «Τὴν οὐράνιον τροφήν, σοφία δέ ἐστὶν τῆς ψυχῆς, ἣν καλεῖ μάνα, διανέμει ... ὁ θεὸς Λόγος» (αὐτόθι III, 44,5). Ὡς δὲ παρατηρεῖ ὁ G. von Rad²⁶, τὸ Μάννα, ἐκτὸς τῆς συντηρητικῆς διὰ τὸ σῶμα ἀξίας του, εἶχε μεγαλυτέραν τοιαύτην διὰ τὴν πνευματικὴν οἰκοδομὴν τοῦ περιουσίου λαοῦ, καθ' ὅτι οὗτος συνειδητοποιῶν ὅτι εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν θείαν προστασίαν, ὄφειλε νὰ ἀρκῆται εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποσιτελλόμενα, ἐνῶ ἡ καθ' ἡμέραν συλλογὴ τοῦ Μάννα συνετέλει εἰς τὴν συνεχῆ μετὰ τοῦ ἀγαθοδότη Θεοῦ σχέσιν του. Ἐξ ἄλλου, ὡς καταφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ Δευτ. 8,3, τὸ Μάννα λαμβάνει διαστάσεις καθαρῶς πνευματικῆς.

1. Ὁ ἄρτος ἐν τῇ λατρευτικῇ ζωῇ τοῦ Ἰσραήλ.

α) Ἡ προσφορὰ τοῦ Μελχισεδέκ.

Ἐν Γεν. 14,18-20 ἱστορεῖται γεγονός, καθ' ὃ ὁ Μελχισεδέκ βασιλεὺς Σαλήμ, προσέφερεν «ἄρτον καὶ οἶνον» εἰς τὸν ἐκ τῆς «σκοπῆς» τῶν βασιλέων ἐπιστρέφοντα Ἀβραάμ, τὸν ὁποῖον καὶ ἠύλογγησε. Τὸ πρόβλημα ἔγκειται εἰς τὸν χαρακτῆρα τῆς προσφορᾶς ταύτης τοῦ Μελχισεδέκ, ἥτοι, ἐὰν πρόκειται περὶ πράξεως ἀβρότητος, μὲ σκοπὸν τὴν ἐνίσχυσιν τῶν κεινοπιακῶτων ἀνδρῶν τοῦ πατριάρχου, ἢ αὐτὴ ἔχη χαρακτῆρα θρησκευτικόν, τ.ἔ. προσεφέρθησαν οἱ ἄρτοι οὗτοι καὶ ὁ οἶνος μετὰ εὐχαριστήριον θυσίαν, τὴν ὁποῖαν ἀνέπεμψεν ὁ Μελχισεδέκ εἰς τὸν ὕψιστον Θεόν, ὡς ἱερεὺς αὐτοῦ, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς νίκης τοῦ Ἀβραάμ, μετὰ τοῦ ὁποῖου διετήρει φιλικὰς σχέσεις; Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, ἡ βρῶσις τῶν προσφερθέντων, σημαίνει συμμετοχὴν εἰς ἱερὸν μετὰ τὴν θυσίαν

24. Σιβ. Χρησμοὶ III, 741-746 ἀποσπ. 3 παρὰ D o d d, The Interpretation of the Fourth Gospel, Cambridge U.P. 1954, σ. 335. Συριακὴ Ἀποκ. Βαρούχ 29,3-8. Rabbi Eleazar Hisma (Melkita Exode 16,25) Midrach Rabbat Ruth 2,14. Midrash Rabbat Eccles. 1,9, παρὰ J. C a r m i g n a c, Recherches sur le «Notre Père», Paris 1969, σ. 196-200. J. D a n i é l o u, Bible et Liturgie, Paris 1958, σ. 204.

25. P. B o r g e n, Bread from Heaven, Leiden, Brill, 1965, σ. 152.

26. Theologie de l' Ancien Testament, τ. I., Genève 1967, σ. 247-248.

δειπνον. Ὁ Ἰώσηπος (Ἰουδ. Ἀρχ., I. X. 2) παραδέχεται τὴν πρώτην ἐκδοχὴν, ἐνῶ ὁ Φίλων ἀσχολεῖται μὲ τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τῆς θυσίας ἐκείνης (Νομ. Ἀλληγ. III, 81). Ἐπισημαίνομεν, ἐν πρώτοις, εἰς τὴν εὐλογίαν τοῦ Μελχισεδέκ τὴν ιδέαν τῆς παγκοσμιότητος τοῦ Θεοῦ τοῦ Ὑψίστου, τοῦ ὁποῖου ἦτο ἱερεὺς. Ἰσως αὕτη αὕτη ἢ εὐλογία τοῦ Μελχισεδέκ πρὸς τὸν Ἀβραάμ θὰ ἐστερεῖτο ἰδιαιτέρας τινὸς σημασίας, καθ' ὅσον καὶ μὴ ἱερεῖς ἠδύναντο νὰ εὐλογήσουν²⁷, ἐὰν δὲν ἐτονίζετο σαφῶς ἐν τῷ κειμένῳ: «ἦν δὲ ἱερεὺς τοῦ Θεοῦ τοῦ Ὑψίστου». Ἄρα ἡ εὐλογία αὕτη εἶχεν ἰδιαιτέραν σημασίαν λόγῳ τῆς ἱερωσύνης τοῦ Μελχισεδέκ. Κατὰ τὸν H. Lesetre²⁸, ἡ ὁ Ἀβραάμ προσέφερε θυσίαν διὰ τοῦ Μελχισεδέκ ἐπὶ τῇ νίκῃ αὐτοῦ, ἡ ὁ Μελχισεδέκ, ὡς ἀσκῶν ἱερατικὸν λειτουργήμα, ἀνέπεμψεν τὴν ἐν λόγῳ θυσίαν εἶτα δὲ προσέφερον εἰς τὸν Ἀβραάμ καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ, ἄρτους καὶ οἶνον ὡς συμμετοχὴν εἰς τὴν θυσίαν ἐκείνην. Ἄν καὶ ἐκ τοῦ κειμένου οὐδὲν μετὰ βεβαιότητος δύναται νὰ συναχθῆ, ἐν τούτοις προτιμητέα ἢ δευτέρα ἄποψις. Ὡς δὲ παρατηρεῖ ὁ H. M. Feret²⁹, ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος, τὸν ὁποῖον προσέφερον ὁ Μελχισεδέκ εἰς μίαν ἐκδηλώσειν φιλικὴν ἅμα δὲ καὶ θρησκευτικὴν, συνίσταν προσφορὰν περισσότερον πνευματικὴν ἢ αἱ ζωοθυσίαι τῆς Μωσαϊκῆς νομοθεσίας.

β) Αἱ ἀναίμακτοι Θυσίαι.

ὑπὸ τὸν ὄρον **ἡἷρ** ἐννοοῦντο κατ' ἀρχὰς ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραὴλ πᾶσαι αἱ θυσίαι³⁰. Ἄγνωστον ἀπὸ πότε ὁ ἐν λόγῳ ὄρος ἤρξατο δηλῶν μόνον τὰς εἰρηνικὰς (ἀναιμάκτους) θυσίας καὶ εἰδικώτερον τὰς τοιαύτας ἐξ ἐκλεκτοῦ ἀλεύρου ἀναμειγμένου ἐλαίου καὶ ἀρωματικαῖς οὐσίαις³¹. Τὸ παρασκευάσμα τοῦτο ἦτο ἄζυμον, διότι ἀπηγορεύετο ἡ ζύμη διὰ τὰς θυσίας (Λευιτ.

27. Πρβλ. Γεν. 9,26: 27,10.29.34-38: 47,7 κ.λ.π.

28. Ἄρθρον «Melchisedech», ἐν DB, τ. IV Paris 1912, στ. 939-940.

29. L' Eucharistie. Paque de l' univers, Paris 1966, σ. 43. Ἀφορμὴν λαμβάνοντες ἐκ τῆς ἀναφορᾶς τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς (6,20-7,10) εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Μελχισεδέκ ὡς τύπου τοῦ Ἀρχιερέως Χριστοῦ, οἱ Πατέρες τῆ Ἐκκλησίας θεωροῦν τὴν ὑπὸ τοῦ Μελχισεδέκ προσφερθεῖσαν θυσίαν, ὡς προτύπωσιν τῆς Θ. Εὐχαριστίας, τοὺς δὲ ἄρτους καὶ τὸν οἶνον ὡς τὴν τοιαύτην τοῦ Σώματος καὶ τοῦ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ. Πρβλ. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωματεῖς Δ, XXV, B.E.II. τ. 8 σ. 105. Εὐσεβίου Καίσαρειας, Εὐαγγελικὴ Ἀπόδειξις, V,3, B.E.II. 27, σ. 199-200. Κυπριανοῦ, Ἐπιστολὴ 63η, πρὸς Καικίλιον, 4. M.P.L. 4, 387. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, εἰς τὴν Γένεσιν ὁμ. 35, M.P.G. 53, 328: Εἰς Μελχισεδέκ, ὁμ. 3. M.P.G. 56, 261.

30. Ὁ ὄρος ἀπαντᾶται 136 φορὰς ἐν τῇ Π.Δ.

31. G. von Rad, μν. ἔργ., τ. I, σ. 225. Yerkes, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 204. G. Buchanan Gray, Sacrifice in the Old Testament, its Theory and Practice, Oxford 1925, παρὰ Α. Ι. Φιλιππίδου, Ἱστορία τῆς Θρησκείας τοῦ Ἀρχαίου Ἰσραὴλ, τ. Α', Ἀθῆναι 1937, σ. 494.

2,11-13). Αἱ εἰρηνικαὶ θυσίαι συνώδευον, κατὰ τὸ πλεῖστον, τὰς τοιαύτας τῶν ὀλοκαυτωμάτων, τῶν ὁποίων ἀπετέλουν συμπλήρωμα³². Δύο εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν εἰρηνικῶν θυσιῶν παρ' Ἰσραὴλ καὶ τῷ Ἰουδαϊσμῷ: 1) ὁ ἀναμνηστικὸς καὶ εὐχαριστιακὸς χαρακτήρ καὶ 2) ἡ πρωταρχικὴ θέσις τῶν δημητριακῶν καὶ τῶν παραγῶγων αὐτῶν (ἄζυμου καὶ ἐνζύμου ἄρτου, λαγάνου κ.τ.τ.) ἐν αὐταῖς. Ἡ Π.Δ. κατ' ἐπανάληψιν προτρέπει τὴν ἀνάμνησιν τῶν θαυμασιῶν τοῦ Θεοῦ³³ καὶ εὐχαριστίαν (εὐλογίαν) αὐτοῦ³⁴. Περὶ τοῦ ἀναμνηστικοῦ χαρακτήρος τῶν θυσιῶν παρατηροῦμεν, ὅτι ἐν τῇ Π.Δ. χρησιμοποιοῦνται ὡς προσηγορικὰ διὰ τὰς εἰρηνικὰς θυσίας αἱ λέξεις **הַזְבִּיחַ** καὶ **זֶבֶח** τὰς ὁποίας οἱ Ο' μεταφράζουν διὰ τῶν συνωνύμων «ἀνάμνησις» καὶ «μνημόσυνον»³⁵. Ἐν τῇ λατρευτικῇ ζωῇ τοῦ ἀρχαίου Ἰσραὴλ καὶ τοῦ μεταγενεστεροῦ Ἰουδαϊσμοῦ οἱ ὡς ἄνω ὄροι, σὺν τῇ παρόδῳ τῶν αἰώνων, ἔλαβον σημασίαν λειτουργικὴν, ἐν ἣ συνυπάρχει καὶ ὁ εὐχαριστιακὸς χαρακτήρ³⁶.

Περιπτώσεις κατὰ τὰς ὁποίας προσεφέροντο εἰς θυσίαν δημητριακοὶ καρποὶ καὶ δὴ ἄρτος ἦσαν αἱ ἀκόλουθοι:

I. Οἱ ἄρτοι τῆς Προθέσεως.

Οἱ ἄρτοι τῆς προθέσεως³⁷ ἦσαν, ὡς γνωστόν, ἄζυμοι καὶ προστίθεντο ἐντὸς τοῦ Ἁγίου τῆς Σκηπῆς τοῦ Μαρτυρίου, ὡς εἶχεν εἶπει ὁ Θεὸς (Λευιτ. 24,7), ἀργότερον δὲ ἐν τῷ Ἁγίῳ τοῦ Ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων. Οὗτοι ἐν τῇ Π.Δ. ὀνομάζονται καὶ «ἄρτοι εἰς ἀνάμνησιν» (Λευιτ. 24,7), «ἄρτοι εἰς διαθήκην αἰώνιον» (Λευιτ. 24,8), «ἄρτοι διὰ παντός» (Ἀριθμ. 4,7), «ἄρτοι ἐνώπιον» (Ἐξοδ. 25,29), «ἄρτοι προσώπου, θυσία ἐνδελχισμοῦ» (Νεεμ. 10,33).

32. Ἐξοδ. 29,23: 1 Βασ. 1,24.

33. Πρβλ. Ψ. 29 (30),4: 96 (97),12: 144 (145),7: Ἐξοδ. 13,3: 2 Βασ. 14,11: 1 Παρ. 16,12,15: Τωβίτ 4,5: 14,7: Ἰουδῆθ 13,19: Ἡσ. 4,17: Ψ. 6,5: 62 (63),6.

34. Δευτ.,8,10: Κριτ. 5,2,9: 1 Παρ. 29,20: Νεεμ. 9,5: Τωβ. 8,15: 11,15: 12,6,20: 13,6,10,12: Ψ. 25 (26), 12:33 (34),1: 65 (66),8: 67 (68)26: 71 (72),15,17,19.: 102 (103),1,2,22: 103 (104)1,35: 112 (113),2: 133 (134),1: 144 (145),1,2,10,21: Σ. Σειρ. 39,15,35: 43,11: 50,22: Ἡσ. 38,20.

35. Ὁ ὄρος **הַזְבִּיחַ** μεταφράζεται διὰ τῆς λ. «μνημόσυνον» ἐν Λευιτ. 5,12: 6,15: Ἀριθ. 5,26: καὶ διὰ τοῦ ὄρου «ἀνάμνησις» ἐν Λευιτ. 24,7. Ὁ ὄρος **זֶבֶח** μεταφράζεται διὰ τῆς λ. «μνημόσυνον» ἐν Ἐξοδ. 12,14: 13,9: 17,24: 28,12,13: 30,16: 34,14: Λευιτ. 23,24: Ἀριθ. 5,15,18: 16,40: 31,54: Ἰωήλ 4,7: διὰ δὲ τῆς λ. «ἀνάμνησις» ἐν Ἀριθ. 10,10. πρβλ. Max Thurian, L' Eucharistie, Neuchâtel 1963, σ. 35, ἔθθα καὶ λεπτομερῆς ἐρμηνεία τῶν ὄρων.

36. Max Thurian, μν. ἔργ., σ. 35. G. von Rad, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 226. J. Laporte, La doctrine Eucharistique chez Philon d' Alexandrie, Paris 1972, σ. 101.

37. 1 Βασ. 21,6: 1 Παρ. 9,32: 23,29: 2 Παρ. 13,11.

Οὗτοι παρασκευαζόμενοι ἐν εἰδικῷ διαμερίσματι τοῦ Ναοῦ ὑπὸ τῶν ἱερέων καὶ προτιθέμενοι, 12 τὸν ἀριθμὸν εἰς δύο στήλας, ὁ εἷς ἐπὶ τοῦ ἄλλου, ἐντὸς τοῦ Ἁγίου ἐπὶ μίαν ἐβδομάδα, ἀνεσεῦντο καθ' ἕκαστον Σάββατον καὶ οἱ παλαιοὶ ἐτρώγοντο μόνον ὑπὸ τῶν ἱερέων, ὡς καθαγιασθέντες (1 Παρ. 9,32. Λευιτ. 24,5-9). Τρώγοντες δὲ οἱ ἱερεῖς τοὺς παλαιοὺς ἄρτους μετεῖχον μυστικῶς τοῦ Λόγου τῆς ζωῆς τοῦ ἐν τοῖς Ἁγίοις τῶν Ἁγίων. Ἦτοι μετελάμβανον ἐνὸς εἴδους μυστικοῦ μάννα³⁸. Ὁ σκοπὸς τῆς προσφορᾶς-προθέσεως τῶν ἄρτων τούτων ἦτο καθαρῶς εὐχαριστιακός. Ὁ Ἰσραὴλ προσέφερε τοὺς ἄρτους τούτους εἰς θυσίαν, τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς ἀπεδέχετο διὰ τῆς βρώσεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν ἱερέων. Λαμβανομένων ὑπ' ὄψει καὶ τῶν ὕρων «ἄρτοι εἰς ἀνάμνησιν», «ἄρτοι εἰς διαθήκην αἰώνιον» θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ πρόθεσις τῶν ἄρτων ἐκφράζει, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ τὴν ἀμοιβαίαν πιστότητα μεταξὺ Θεοῦ καὶ Ἰσραὴλ.

Ὁ Φίλων ἰδιαίτερος ἀσχολεῖται περὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς προθέσεως τῶν ἄρτων. Ὁ ἀριθμὸς τῶν 12 ἄρτων συμβολίζει, κατὰ τὸν Φίλωνα, τοὺς 12 μῆνας τοῦ ἔτους (De Spec. Legibus I, 171-176). Ὁ μὲν ἄρτος καθ' ἑαυτὸν εἶναι τροφὴ ἐπαρκῆς διὰ πάντα σοφὸν ἄνθρωπον, διότι καθιστᾷ τὸ σῶμα ἀπρόσβλητον ἀπὸ τὰς ἀσθενείας, τὴν δὲ ψυχὴν ὑγιᾶ καὶ ἐγκρατῆ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς λοιπὰς τροφὰς καὶ τὴν κρεοφαγίαν. Οἱ ἄρτοι οὗτοι, ἀνὰ ἕξ τοποθετούμενοι ἐπὶ τῆς τραπέζης τῆς προθέσεως, συμβολίζουν τὴν ἡμερίαν καὶ τὴν συνεχῆ καρποφορίαν τῆς γῆς. Κατὰ συνέπειαν, ἡ τοιαύτη τοποθέτησις τῶν ἄρτων συμβολίζει καὶ τὴν συνεχῆ προσφορὰν, ὡς θέλει τὸ Λευιτικὸν (6,13. Πρβλ. Νεεμ. 10,33). Ἦτοι, κατὰ τὸν Φίλωνα, ἀποτέλεσμα τῆς θυσίας εἶναι ἡ ἀπὸ τῆς ἀμαρτίας ἀπαλλαγὴ, ἐνῶ ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ θυσίᾳ διαφαίνεται ἡ θαυμαστὴ οἰκονομία τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀπεργαζομένη τὴν ἀνθρωπίνην σωτηρίαν ἄνευ τῆς προσφορᾶς τῶν παραδοσιακῶν θυμάτων⁴⁰.

Ὁ Ἰώσηπος (Ἰουδ. Ἀρχ. III, 180: Ἰουδ. Πολ. V, 217), θεωρεῖ τοὺς ἄρτους τῆς προθέσεως ὡς συμβολίζοντας τοὺς 12 μῆνας ἢ τὰ 12 ζῶδια, χωρὶς ἡ παράδοξος αὕτη ἐρμηνεία νὰ θεωρῆται ἀπόβλητος ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ, ἐν ᾧ ἕξ ὁ ἐν λόγῳ ἱστορικός⁴¹.

Κατὰ τὸ ὑπ' ἀριθ. 4 ἀπόσπασμα τὸ εὑρεθὲν ἐν 2 Qumrân, ἄρτοι ὅμοιοι πρὸς τοὺς ἄρτους τῆς προθέσεως συνίσταν μέρος τῆς λατρευτικῆς προσφορᾶς τῶν ἐρημιτῶν⁴².

38. M. Thurián, μν. ἔργ., σ. 64.

39. Πρβλ. C. Spicq, L'Épître aux Hebreux, τ. 2, Paris 1953, σ. 249. E d. J a c o b, Théologie de l' Ancien Testament, Neuchâtel 1955, σ. 218.

40. Πρβλ. A. Pettelier, ἄρθρον «Pains de Proposition», ἐν D.B.S., Paris 1960, στ. 973-975. J. L a p o r t e, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 103 ἐξ., 158 ἐξ.

41. Πρβλ. Pettelier, ἐνθ' ἄνωτ., στ. 976.

42. Παρὰ J. G a r m i g n a c, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 144. Ὁ Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων θεω-

II. Θυσία Αινέσεως ἢ θυσία τοῦ σωτηρίου.

Κατ' αὐτήν προσφέροντο ἄρτοι ἐκ σεμιδάλεως, σεμιδάλις μετ' ἐλαίου ('Αριθ. 6,15), ἄζυμα λάγανα καὶ ζυμῖται ἄρτοι, οἵτινες ἐχρησιμοποιοῦντο ἀποκλειστικῶς διὰ τὸ μετὰ τὴν θυσίαν δεῖπνον. Ἡ ὡς εἴρηται θυσία συνωδεύετο ὑπὸ θυσίας αἵματος, ὡς δηλοῦται ἐν Λευιτ. 7,15 ἐξ. πβλ. 2,4.7.12.13.

III. Κατὰ τὴν Ἑορτὴν τῶν Ἀζύμων.

Κατὰ τὴν ἑπταήμερον ταύτην ἑορτὴν προσφέρετο θυσία τῶν ἀπαρχῶν τῶν καρπῶν. Ἦτοι, ὁ Ἰσραηλίτης ὤφειλε τὴν δευτέραν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς, νὰ προσφέρῃ δράγμα σταχῶν κριθῆς, σεμιδάλιν ἀναμειγμένην ἐλαίῳ καὶ ἐν-αύσιον ἀμνόν⁴³. Κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν ἀζύμων ἀπηγορεύετο οὐ μόνον ἡ χρῆσις, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπαρξις ἐν ταῖς οἰκίαις ζύμης. Ὁ Φίλων⁴⁴ σπουδαίως ἀσχολεῖται μετὰ τὴν σημασίαν οὐ μόνον τῆς ἐν λόγῳ ἑορτῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν τοιαύτην τοῦ ἀζύμου τονίζων, ὅτι «ἡ μὲν ἄζυμος τροφὴ δώρημα τῆς φύσεώς ἐστίν ἡ δ' ἐζυμωμένη τέχνης ἔργον». Περὶ δὲ τῆς προσφορᾶς τοῦ δράγματος τῶν σταχῶν τῆς κριθῆς, ὁ Φίλων ἐρμηνεύων γράφει, ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ζητεῖ πολυδαπάνους θυσίας, ἀλλ' ἀρκεῖται εἰς ἐκεῖνο τὸ δράγμα ἀποβλέπων κυρίως εἰς τὴν ψυχικὴν διάθεσιν τοῦ προσφέροντος, τοῦ ὁποίου ἡ ἀληθὴς ἔκφρασις εὐχαριστίας ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ ἐντιμὸς ζωή.

IV. Κατὰ τὴν Ἑορτὴν τῆς Πεντηκοστῆς.⁴⁵

Ἡ μετὰ ἑπτὰ ἑβδομάδας ἀπὸ τοῦ Πάσχα ἑορταζομένη ἑορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς εἶχεν εὐχαριστικὸν χαρακτήρα λόγῳ τῆς ἐνάφξεως τῆς συγκομιδῆς τοῦ σίτου. Κατ' αὐτήν, ὡς ὠρίζετο τὸ Λευιτικὸν (23,15-21), προσφέροντο δύο ἄρτοι ἐνζυμοὶ παρεσκευασμένοι ἐκ σεμιδάλεως ὡς καὶ θυσία αἵματος. Οἱ ἄρτοι οὗτοι δὲν προσφέροντο εἰς θυσίαν ἀλλ' ἐτρώγοντο ὑπὸ τῶν ἱερέων.

ρεῖ τοὺς ἄρτους τῆς προθέσεως προτύπωσιν τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας (De Mysteriis C, IX, 58, M.P.L. 16, 246.

43. Λευιτ. 23,6-14: Ἐξοδ. 13,3-10: 23,14.15.17: 34,18.23.24: 12,14-20: Ἄριθμ. 18,16-25: Ἐν Παλαιστίνῃ ἐγίνοντο τρεῖς συγκομιδαί: ἡ τῆς κριθῆς, τοῦ σίτου, καὶ τῶν καρπῶν, εἰς ἐκάστην τῶν ὁποίων ἀναποκρίνεται καὶ μία ἑορτή: Τὸ Πάσχα καὶ ἡ ἑορτὴ τῶν Ἀζύμων τὴν ἀνοιξίαν, ἡ ἑορτὴ τῶν ἑβδομάδων τὸ θέρος, καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς Σκηνοπηγίας τὸ φθινόπωρον. E. O. J a m e s, Sacrifice and Sacrement, London 1962, σ. 139 παρὰ Δ. Δόικου, Τὸ Βιβλικὸν καὶ Ἑβραϊκὸν Πάσχα, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 142 ὑπ. 6. Πλεῖστον περὶ τῆς ἑορτῆς τῶν Ἀζύμων ἰδὲ ἐν J. v a n G o u d e v e r, Fêtes et Calendriers Bibliques³, Paris 1967, σσ. 27.100.

44. Περὶ τῶν ἐν μέρει διαταγμάτων, II, 158. 159. 171. 175.

45. Ἡ ἑορτὴ αὕτη ὀνομάζεται ἐν τῇ Π.Δ. «Θυσία νέα» **שֵׁנִי מִנְחָה** (Λευιτ. 23,16),

2. Ὁ Ἄρτος ἐν τῇ καθ' ὅλου θρησκευτικῆς ζωῆς τοῦ Ἰσραήλ.

α) Κατὰ τὴν Ἑορτὴν τοῦ Πάσχα.

Κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην, καὶ δὴ τὸ καθ' αὐτὴν δεῖπνον, παρετίθετο, ἐκτός τοῦ ἄμνου καὶ τῶν πικριδίων καὶ ἄζυμος ἄρτος⁴⁶, «ἄρτος κακώσεως» (Δευτ. 16,3) ἢ δὲ βρώσις τούτου ὥφειλε νὰ ὑπενθυμίξῃ εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας τὴν ἐν σπουδῇ ἀναχώρησιν τῶν πατέρων των ἐκ τῆς Αἰγύπτου, ἀλλὰ καὶ τὴν προσωρινότητα τῆς ζωῆς ταύτης⁴⁷. Οὐχ ἤττον, ἢ βρώσις τοῦ ἄζυμου ἄρτου ὑποδηλοῖ τὴν ὑπακοὴν ἐνός λαοῦ εἰς τὰς διαταγὰς τοῦ Θεοῦ καθὼς καὶ τὴν ἐν ταύτῃ διαφανομένην σαφῶς ἐξάρτησιν ἀπὸ τοῦ ἀγαθοδότου. Ἐν τῇ ἀναμνήσει τῶν θαυμασιῶν τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν διὰ τῆς ἐρήμου πορείαν τῶν πατέρων, οἱ Ἰσραηλίται μετέχοντες τοῦ Πασχαλίου δείπνου ἐπληροῦντο αἰσιοδοξίας ἐκ τῆς πεποιθήσεως καθ' ἣν, ὁ Θεὸς ὁ λυτρώσας τοὺς πατέρας ἐκ τῆς δουλείας τῆς Αἰγύπτου, ἀπεργάζεται ἐκ νέου σωτηρίαν καὶ θρίαμβον τοῦ Ἰσραὴλ ἐπὶ τῶν ἐθνῶν. Διὸ καὶ κατὰ τοὺς ὀψιαιτέρους χρόνους τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τὸ Πασχάλιον δεῖπνον ἔλαβεν ἐσχατολογικὰς καὶ δὴ μεσσιανικὰς προεκτάσεις διὰ τῆς ἐντόνου ἀναμονῆς κατὰ τὴν νύκτα τοῦ Πάσχα ἐμφανίσεως τοῦ Μεσσοῦ⁴⁸.

Τὸ τυπικὸν τῆς τελείσεως τοῦ Πασχαλίου δείπνου ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Ἐξόδου μέχρι τῶν τῆς Κ.Δ. ὑπέστη σοβαρὰς τροποποιήσεις, συνεπεῖα θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν λόγων ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ περιουσίου λαοῦ. Διετηρήθη ὁμως ὁ ἀρχικὸς ἀναμνηστικὸς καὶ εὐχαριστιακὸς χαρακτὴρ αὐτοῦ. Κατὰ τοὺς ὑπ' ὄψει χρόνους, ὁ ἀρχηγὸς τῆς οἰκογενείας, διαρκοῦντος τοῦ δείπνου, ἠυλόγει τὸν Θεὸν διὰ τὸν ἄρτον καὶ τεμαχίζων αὐτὸν διεμοίραζεν εἰς τοὺς συνδαιτυμόνας⁴⁹.

καὶ «ἡμέρα τῶν νέων» (Ἀριθ. 28,26). Περὶ τῆς σημασίας τῆς ἡμέρας ταύτης, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν βιβλίων τῶν Ἰωβηλαίων, ἰδὲ A. n. Jaubert, *La notion d' Alliance dans le Judaïsme aux abords de l'ère Chrétienne*, Paris 1963, σ. 101 ἔξ.

46. Ἐξοδ. 11,9-10: 12,1-14.21-22.28.41-51: Ἀριθ. 33,3-4: Δευτ. 16,1-7.9: 15, 19-23: Ὁ οἶνος προσετέθη εἰς τὸ Πασχάλιον Δεῖπνον κατὰ τοὺς Ἰουδαϊκοὺς χρόνους. Fr. Leenhardt, *Le Sacrement de la Sainte Cène*, Neuchâtel 1948, σ. 16.

47. Ψ. 38 (39),13: 1 Παρ. 29,15, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν μονιμότητα τὴν ὁποίαν δηλοῖ ἡ ζύμη. Πρβλ. A. Mallot, ἄρθρον «Pain», ἐν *Vocabulaire Biblique*, Neuchâtel 1956, σ. 215.

48. Fr. Leenhardt, μν. ἔργ., σσ 17.21. J. Daniélio, αὐτόθι, σ. 228. Ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας (Γλαφυρὰ εἰς Ἐξοδον, λόγος Β'. M.P.G. 69, 428), θεωρεῖ τὸ Ἰσραηλιτικὸν Πασχάλιον Δεῖπνον προτύπωσιν τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἐκτενέστερον περὶ τούτου ἀσχολούμενος ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος γράφει ὅτι, «τοῖς μὲν Ἰουδαίοις καθ' ἑνιαυτὸν ὑπόμνημα τῶν οικειῶν εὐεργεσιῶν ἐνέδησεν ὁ Θεός· σοὶ δὲ καθ' ἐκάστην, ὡς εἰπεῖν, τὴν ἡμέραν διὰ τούτων τῶν μυστηρίων» (εἰς Ματθ. ὁμ. 50,3. M.P.G. 58, 508: πρβλ. εἰς Ματθ. ὁμ. 82, 1 M.P.G. 58, 739).

49. Δόικου, μν. ἔργ., σ. 187.

β) Κατὰ τὰ Ἴερα Δεῖπνα.

Ἡ σημασία τῶν Ἰ.Δ. παρὰ τῷ Ἰσραήλ καὶ τῷ μεταγενεστέρῳ Ἰουδαϊσμῷ ὑπῆρξε μεγάλη, διότι ταῦτα κυρίως συνεδέοντο μετὰ τῶν θυσιῶν.

Πρώτη μνεία τῶν δεῖπνων τούτων γίνεται ἐν Ἐξοδ. 24,4-11 ἐνθα ἱστορεῖται ἡ ὑπὸ τοῦ Μωϋσέως, τοῦ Ἀαρῶν, τοῦ Ναδάβ, τοῦ Ἀβδίου καὶ τῶν ἑβδομήκοντα πρεσβυτέρων προσφορά θυσίας καὶ τὸ μετ' αὐτὴν ἀκολουθῆσαν δεῖπνον. Τὸ δεῖπνον τοῦτο συνεδέθη οὐ μόνον πρὸς τὴν προσφορὰν τῆς ὡς εἴρηται θυσίας, ἀλλὰ καὶ τὸν ραντισμόν, τόσον τοῦ θυσιαστηρίου, ὅσον καὶ τοῦ λαοῦ διὰ τοῦ «αἵματος τῆς διαθήκης» (Ἐξοδ. 24,8). Ἡ σύνδεσις αὕτη ἔδωκεν εἰς τὸ δεῖπνον ἐκεῖνο τὸν χαρακτῆρα τοῦ «δείπνου τῆς διαθήκης»⁵⁰. Δι' Ἰ. Δ. κατεκλείοντο αἱ θυσίαι⁵¹, πλὴν τῆς τῶν ὀλοκαυτωμάτων, κατ' αὐτὰ δὲ προσεφέρετο ἔνζυμος ἄρτος, τοῦ ἀζύμου προοριζομένου μόνον διὰ τὴν θυσίαν⁵². Οἱ Ἰσραηλῖται προσφέροντες τὴν εἰρηνικὴν θυσίαν καὶ μετέχοντες τοῦ μετὰ ταύτην δείπνου «ἐξεδήλωνον τὴν κοινωνίαν τῆς ζωῆς μεταξὺ τούτων καὶ τῆς θεότητος»⁵³, καθ' ὅτι ἐπὶ μὲν τοῦ θυσιαστηρίου προσεφέροντο τμήματα μόνον τοῦ θύματος, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον κατηναλίσκετο ὑπὸ τῶν προσφερόντων τὴν θυσίαν, ὡς καὶ τῶν ἐπ' εὐκαιρίᾳ ταύτης προσκεκλημένων. Δι' ὃ καὶ τὸ «θυσιάξειν» ἐν τῇ βιβλικῇ ὀρολογίᾳ σημαίνει περίπου «τρώγειν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ»⁵⁴ τὸ δὲ «τρώγειν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ» ἀοράτως παρόντος ἐκφράζει, κατὰ τρόπον αἰσθητόν, τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ χορηγίαν ζωῆς εἰς τὸν ἄνθρωπον⁵⁵. Δι' ὃ καὶ τὸ θυσιαστήριον τῶν ὀλοκαυτωμάτων ὀνομάζεται «τράπεζα Κυρίου» καὶ τὸ ὡς ἄνω δεῖπνον, «Δεῖπνον ἐνώπιον τοῦ Κυρίου»⁵⁶. Σὺν τῷ χρόνῳ δὲ ἡ μετοχὴ εἰς Ἰ.Δ. ἔλαβεν ἐσχατολογικὰς διαστάσεις ὡς δηλοῦσα τὴν ἐλπίδα τῆς συνάψεως νέας διαθήκης μετὰ τοῦ Γιαχβὲ καὶ μετοχὴν εἰς τὴν τελικὴν ἀποκάλυψιν τῆς δόξης αὐτοῦ⁵⁷. Ἐξ ἄλλου, ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραήλ καὶ τῷ Ἰουδαϊσμῷ

50. Le b e a u, *Le vin nouveau du Royaume*, Paris 1966, σ. 22.

51. Δευτ. 2,4: 7,12-13: πρβλ. Ἐξοδ. 18,12: Δευτ. 12,6-7: 14,22-23: ἐνθα τὸ δεῖπνον ἐνώπιον τοῦ Κυρίου συνδυάζεται μετὰ τὴν θυσίαν τῶν ἀπαρχῶν τῶν καρπῶν.

52. Ἰδὲ ἄνωτ.

53. Cazelles, παρὰ Le b e a u, μν. ἔργ., σ. 21.

54. Ἐξοδ. 32,6: Δευτ. 12,8: Κριτ. 9,27. Ἀμώς, 2,8.

55. E d. J a c o b, μν. ἔργ., σ. 218: «Τὸ εὐχαριστιακὸν δεῖπνον ἦτο ἀναμφιβόλως, ὡς ἐκ τῆς φύσεως καὶ συγγότητός του, ὁ παράγων ἐκεῖνος, ὅστις ἐπεσκίασε πᾶν ἄλλο εἶδος θυσίας. Ἡ θυσία αὕτη ἦτο μία εὐκαιρία κοινωνικῶν σχέσεων. Ὁ προσφέρων θυσίαν ἐκάλει εἰς γεῦμα (Ἐξοδ. 32,6: Δευτ. 12,6. 18: Κριτ. 9,27: Σ. Σολ. Ι,7) διὰ νὰ φάγουν καὶ νὰ πίνουν ἐνώπιον τοῦ Κυρίου (Ἐξοδ. 34,15: 1 Βασ. 9,12 ἐξ. 16,3 ἐξ. 4 Βασ. 10,19 (G. v o n R a d, μν. ἔργ., τ. Ι, σ. 226.

56. Μαλαχ. 1,7,12: Ἰεζ. 41,22: 44,16: Ἐξοδ. 18,12: 29,9-11: 32,6: Δευτ. 21,6.8. 17.21.22.25: Δευτ. 12,7,18: 14,22-23: Κριτ. 9,27: Ἰεζ. 44,7.

57. Le b e a u, μν. ἔργ., σ. 23.

τὸ «συντρῶγειν» τεκμηριοῖ τὴν ἐνότητα μεταξὺ τῶν συνδαιτημόνων⁵⁸, ἀλλὰ καὶ τὴν σύναψιν συμφωνίας⁵⁹. Κατὰ δὲ τὴν Ραββινικὴν παράδοσιν, ἡ συμμετοχὴ εἰς γεῦμα, εἰς τὸ ὁποῖον παρακάνθηται ἄνδρες σοφοὶ τοῦ Νόμου, ἰσοδυναμεῖ πρὸς συμμετοχὴν εἰς τὴν δόξαν τῆς θείας παρουσίας⁶⁰.

Ἐτέθη πρόβλημα κατὰ πόσον ἡ ἔκφρασις «ἄρτος τοῦ Θεοῦ»⁶¹ σημαίνει ἀνθρωποπαθῶς τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ βρώσιν τοῦ προσφερομένου ἄρτου. Παρ' ὅτι ἐν τῇ Π.Δ. πλεῖστα ἀνθρωποπαθεῖς ἐκφράσεις ἀποδίδονται εἰς τὸν Θεόν⁶², ἐν τούτοις οὐδαμοῦ ἀπαντᾶται τοιαύτη ἀντίληψις περὶ βρώσεως ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἴσως θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ὁ Θεὸς ἐμμέσως, διὰ τῶν ἱερέων, ἤσθιε τοὺς ἄρτους τῆς προθέσεως (Λευιτ. 21,22).

γ) Κ α τ ἄ τ ἄ K i d d u s c h.

Τὴν χρῆσιν τοῦ ἄρτου εὐρίσκομεν καὶ κατὰ τὰ ὑπὸ τῶν Chaburoth τελούμενα Kiddusch, ἧτοι ἐν τῇ τελετῇ καὶ τῇ προσευχῇ, διὰ τῶν ὁποίων οἱ Ἰουδαῖοι διεκέρυττον τὴν ἀγιότητα τοῦ Σαββάτου καὶ τῶν μεγάλων ἑορτῶν τῆς Ἰουδαϊκῆς θρησκείας, τὰς ἡμέρας, κατὰ τὰς ὁποίας ἐπεβάλλετο πλήρης ἀργία καὶ ἀφιέρωσις εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ⁶³. Κατὰ τὴν τελετὴν ταύτην ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ Chaburoth, μετὰ τὴν εὐλογίαν δύο ποτηρίων οἴνου, ἀπήγγελλεν εὐλογίαν ὑπεράνω δύο ἄρτων⁶⁴ λέγων: «Εὐλογητὸς εἶ, Ἰεχωβά, ὁ Θεὸς ἡμῶν, Βασιλεῦ τῶν αἰώνων, ὁ ἐξάγων ἄρτον ἐκ τῆς γῆς». Τὴν εὐλογίαν πρὸ τῆς βρώσεως ἐκάστου τῶν παρατιθεμένων ἐδεσμάτων ἐπανελάμβανεν ἕκαστον μέλος τοῦ Chaburoth, εἶτα δέ, τῇ προτροπῇ τοῦ προεξάρχοντος, οἱ συνδαιτημόνες ἔλεγον: «Εὐλογητὸς Αὐτὸς τοῦ ὁποίου τὴν χρησιμότητα ἀπηλαύσαμεν καὶ χάρις εἰς τὴν ἀγαθότητα τοῦ ὁποίου ζῶμεν». Τέλος, ὑπὸ πάντων ὁ Θεὸς ὁμολογεῖτο ὡς «ὁ τρέφων πάντα τὸν κόσμον μετὰ τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ»⁶⁵.

58. Γεν. 26,26-31; Ἰησ. Ναυ. 9,11-21.

59. Γεν. 31,44: 1 Βασ. 3,20-21.

60. J a u b e r t A n, μν. ἔργ., σ. 206.

61. Λευῖτ. 6,8.17.21.22.25: Ἄριθ. 28,2: Ἰεζ. 44,7.

62. Περὶ τούτων ἐπιθι: M i c h a e l i F r., Dieu à l' Image de l' Homme, Neuchâtel 1950.

63. Μ ω ρ ἄ τ τ ο υ Δ η μ., Ἱστορία τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας, ἐν E. E. Θ. Σ. Π. Α., τ. ΙΕ', Ἀθῆναι 1965, σ. 877. Πιλεὼνα περὶ τῶν Chaburoth ἰδὲ ἐν G. V e r m è s, Les Manuscrits hebreux du desert de Juda², Paris 1954, σ. 53 ἐξ., περὶ δὲ τῶν Kiddusch, ἰδὲ E. M a n g e n o t, Les Evangiles Synoptiques, Paris 1911, παρὰ Π. Τ ρ ε μ π ἑ λ α, Αἰ. ἀρχαῖ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας, ἐν E. E. Θ. Σ. Π. Α., ἐν Ἀθῆναις 1959, σ. 55.

64. Δύο ἄρτοι εἰς ἀνάμνησιν τῆς κατὰ Παρασκευὴν ἐν τῇ ἐρήμῳ συλλογῆς διπλῆς μερίδος ἐκ τοῦ μάννα.

65. Παρὰ Τ ρ ε μ π ἑ λ α, μν. ἔργ., σ. 56, 61.

δ) Κατὰ τὰ Δεῖπνα τῶν Ἑσσαίων.

Οἱ Ἑσσαῖοι ἐθεώρουν τὸ κοινὸν δεῖπνον ὡς μέσον τροφῆς οὐ μόνον τοῦ σώματος, ἀλλὰ καὶ τῆς ψυχῆς⁶⁶. Κατὰ τὰ δεῖπνα τούτων τὰ ἐδέσματα ἦσαν κοινὰ δι' ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινότητος. Προσεφέρετο ἄρτος, διὰ τὴν παρασκευὴν τοῦ ὁποίου ἦσαν ἀρμόδιοι ἐπὶ τοῦτο, αἰρετοὶ ἱερεῖς⁶⁷, καὶ ἄλλα ἐδέσματα κατὰ περίπτωσιν τῶν ὁποίων ἀπηγορεύετο ἢ βρωῖσις, πρὶν ἢ ὁ ἐπὶ κεφαλῆς εὐλογῆσῃ.

ε) Κατὰ τὰ Δεῖπνα τῶν Θεραπευτῶν.

Κατὰ τὰ δεῖπνα τούτων⁶⁸ μετεῖχον ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἀνήκοντες εἰς τὴν ἐν λόγῳ μερίδα τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Ταῦτα παρετίθεντο κατὰ τὰ προεόρτια μεγάλης ἐορτῆς ἐν εἰδικῶ σερμείῳ. Ἀφοῦ ἐψάλλοντο ὕμνοι προσεκόμεζον κοί νέοι τράπεζαν, ἐφ' ἧς τὸ παναγέστατον σιτίον, ἄρτος ἐζυμωμένος μετὰ προσοψήματος ἄλων, οἷς ὕσσωπος ἀναμείμνεται, δι' αἰδέω τῆς ἀνακειμένης ἐν ἀγίῳ προνάφ τραπέζης· ἐπὶ γὰρ ταύτης εἰσὶν ἄρτοι καὶ ἄλες, ἄνευ ἡδυσμάτων, ἄζυμοι μὲν οἱ ἄρτοι, ἀμιγεῖς δὲ οἱ ἄλες⁶⁹. Οἱ Θεραπευταί, παρατηρεῖ ἡ Απ. Jaubert⁷⁰, παραθέτουν δεῖπνα ἀνάλογα πρὸς τὰ τῶν ἱερέων τῆς Ἱερουσαλήμ, διατηροῦντες ἐν αὐτοῖς τὸν χαρακτῆρα ἐξαρτήσεως ἀπὸ τοῦ ἱερατείου τοῦ Ναοῦ. Διέφερον δὲ τὰ δεῖπνα τῶν Θεραπευτῶν ἀπὸ τὰ τοιαῦτα τῶν Ἑσσαίων κατὰ τὸ ὅτι, ἐκείνοι μὲν παρέθετον ταῦτα κατὰ τὰ προεόρτια μεγάλης ἐορτῆς, οὗτοι δὲ καθημερινῶς⁷¹.

στ) Κατὰ τὰ Δεῖπνα τῶν Ἐρημιτῶν τοῦ Qumrân.

Οὗτοι καθημερινῶς μετεῖχον τῶν κοινῶν δεῖπνων τῆς κοινότητος, κατὰ τὰ ὁποῖα πρωτεύουσαν θέσιν κατεῖχεν ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος. Τούτων οὐδεὶς τῶν συνδαιτημόνων ἐπετρέπετο νὰ γευθῆ πρὸ τῆς εὐλογίας ὑπὸ τοῦ ἱερέως, τοῦ

66. Περὶ τῶν παρ' Ἑσσαίοις καθημερινῶν δεῖπνων μαρτυροῦν οἱ Φίλων ("Ὅτι κατὰ πάντα σπουδαῖον τὸν ἐλευθερον εἶναι, 86: Ἀπολογία 12) Ἰώσηπος (Ἰουδ. Πολ. II, VIII, 129-132) καὶ Ἰππόλυτος Ρώμης ("Ἐλεγχος κατὰ πασῶν τῶν Αἰρέσεων, Θ, 21 ἐν Β.Ε.Π. τ. 5, σ. 357).

67. Ἰουδ. Ἀρχ. XVIII, 22.5. Γενικώτερον ὁ Ἰώσηπος γράφει περὶ τῶν Ἑσσαίων: «γένος δὲ τοῦτ' ἐστὶν διαίτη χρώμενον τῇ παρ' Ἑλλήσι ὑπὸ Πυθαγόρου καταδεδειγμένη». Πρβλ. Πυθαγόρου, Χρυσᾶ Ἐπη 35: «Εἰθίζου δὲ διαίταν ἔχειν καθάρειον, ἄθρυπτον».

68. Πρβλ. Φίλωνος, Περὶ βίου θεωρητικοῦ, 81 ἐξ. Σ. Ἀγουρίδου, Θεραπευταί, ἐν «Βιβλικὰ Μελετήματα», τ. 2. Θεσσαλονίκη 1971, σ. 47 ἐξ.

69. Φίλωνος, ἐνθ' ἄνωτ., 81-82.

70. Μν. ἔργ., σ. 480.

71. Ἀγουρίδου Σ., μν. ἔργ., σ. 54.

ὁποίου ἡ παρουσία καὶ κατὰ τὰς περιπτώσεις ταύτας ἦτο ἀπολύτως ἀπαραίτητος (IQS, VI, 4β-6)⁷².

ζ) Τὸ Μεσσιανικὸν Δεῖπνον.

Ἐσχατολογικὴ προέκτασις τῶν ἱερῶν δεῖπνων δύναται νὰ θεωρηθῇ τὸ Μεσσιανικὸν δεῖπνον, περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται λόγος ἐν τε τῇ Π.Δ. καὶ τῷ μεταγενεστέρῳ Ἰουδαϊσμῷ.

Ὁ Ἡσαΐας ὁμιλεῖ περὶ δεῖπνου, εἰς τὸ ὁποῖον καλοῦνται νὰ μετάσχωσιν ὅλα τὰ ἔθνη (25,6-8), ἡ ἀναβίωσις δὲ τοῦ Ἰσραὴλ θεωρεῖται βασικὴ προϋπόθεσις. Ἡ προσδοκία τοῦ δεῖπνου τούτου καθίσταται ἐμφανὴς καὶ ἐν Ἡσ. 48,21, καθ' ὃ ὁ Θεός, ὡς κατὰ καὶ τὸ παρελθόν, οὕτω καὶ εἰς τὸ μέλλον θὰ προστατεύσῃ καὶ θὰ διαθρέψῃ ἐν ἐρήμῳ («τὸ ὑπόλοιπον» τοῦ Ἰσραὴλ, καθ' ὅτι «οἱ δουλεύοντες (τῷ Θεῷ) φάγονται ... πίνονται ... εὐφρανθήσονται») (65, 13. πρβλ. 55,2) ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἀσεβεῖς. Παρομοίαν ιδέαν διατυπώνει καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ 22ου ψαλμοῦ, ὁμιλῶν περὶ τῆς τραπέζης, τὴν ὁποίαν παρέθεσεν αὐτῷ ὁ Ποιμὴν Θεός. Ὁ Ἰεζεκιὴλ (44,1-5) προφητεῦει περὶ τῆς κατὰ ἀνατολὰς κεκλεισμένης πύλης, τὴν ὁποίαν θὰ ἀνοίξῃ διὰ νὰ φάγῃ ἄρτον ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ὁ ἡγούμενος (=ὁ Μεσσίας). Σαφὴς καθίσταται ἡ ἐντύπωσις, ὅτι τὸ Μεσσιανικὸν δεῖπνον συνιστᾷ ἀνανέωσις τῆς μεταξὺ Θεοῦ καὶ Ἰσραὴλ συνθήκης (πρβλ. Ἡσ. 55,1-5).

Περὶ τοῦ τοιούτου δεῖπνου γίνεται λόγος ἐν IV Ἔσδρα (VIII,52) καὶ Ἐνώχ (62,14) παρὰ τὸ συζητήσιμον τῆς γνησιότητος τοῦ χωρίου τούτου⁷³. Σαφέστερον περὶ τοῦ ἐν λόγῳ δεῖπνου ὁμιλεῖ τὸ IQS^a, II,11-12, περιγράφον τὸ Μεσσιανικὸν δεῖπνον παρουσίᾳ τοῦ Μεσσοῦ τοῦ Ἀαρῶν καὶ τοῦ Μεσσοῦ τοῦ Ἰσραὴλ, κατὰ τὸ ὁποῖον ὅμως τὴν πρωτοκαθεδρίαν καὶ τὸ δικαίωμα τῆς εὐλογίας τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου θὰ ἔχῃ μόνον ὁ Μεσσίας τοῦ Ἀαρῶν⁷⁴. Σχολιάζουσα τὸ κείμενον τοῦτο ἡ An. Jaubert⁷⁵ γράφει, ὅτι τὸ μεσσιανικὸν δεῖπνον παρουσιάζεται ὡς τὸ πλήρωμα μιᾶς κοινωνίας. Ὁ λαὸς Ἰσραὴλ παρακάθηται εἰς δεῖπνον, εἰς τὸ ὁποῖον συμπαρακάθηται οὐ μόνον ὁ Μεσσίας τοῦ Ἀαρῶν καὶ οἱ υἱοὶ Σαδῶκ, ἀλλὰ καὶ ὁ Μεσσίας τοῦ Ἰσραὴλ. Τὸ ἰδεῶδες τῆς κοινότητος μετετίθετο πάντοτε εἰς τὸ μέλλον ἐξ αἰτίας τοῦ ἀνικανοποιήτου τοῦ παρόντος. Ἡ πραγμάτωσις τοῦ ἰδεώδους αὐτοῦ μετετίθετο ἀπὸ τοῦ παρόντος

72. Ἰδὲ Ἀθ. Χαστούπη, Τὸ ἐν τοῖς χειρογράφοις τῆς Ν. Θαλάσσης Ἐγχειρίδιον Πειθαρχίας, Ἐν Ἀθήναις 1957, σ. 25.

73. Πρβλ. J. Daniélou, μν. ἔργ., σ. 210. Lebeau, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 29-31.

74. Πρβλ. Ρηγοπούλου Γ., Ἡ περὶ Μεσσοῦ πίστις τῶν ἐρημιτῶν τοῦ Khirbet Qumrân, Ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 65, ἐξ., 70.

75. Μν. ἔργ., σ. 209.

εις τὸ Μεσσιανικὸν δεῖπνον, ἔνθα μετὰ τῶν κληρονόμων τῆς θείας ἐπαγγελίας θὰ ἀγαλλιώνται, εὐλογοῦντες τὸν Θεὸν ἐν τῷ ἄρτῳ καὶ τῷ οἴνῳ.

η) Τὸ Δεῖπνον τῆς Σοφίας.

Ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ Μεσσιανικοῦ δεῖπνου πρέπει νὰ ἐξετασθῇ καὶ τὸ δεῖπνον τὸ ὑπὸ τῆς Σοφίας ἐτοιμασθὲν (πρβλ. Παροιμ. 8,22-31: 9,1-6. Σ. Σειράχ, 24,19-22), καὶ τὸ ὅποῖον δὲν εἶναι εἰμὴ παραλλαγή τις τοῦ Μεσσιανικοῦ δεῖπνου⁷⁶. Τὴν ἀρχικὴν παρατήρησιν τοῦ P. Voltz⁷⁷, καθ' ἣν, ἐν τῷ βιβλίῳ τῆς Σ. Σολομώντος ἡ Σοφία ἀντικαθιστᾷ τὸν Μεσσίαν, συμπληροῖ ἡ ἄποψις ἐγκύριων ἐρευνητῶν, καθ' ἣν τόσον ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν Παροιμιῶν, ὅσον καὶ τῆ Σ. Σολομώντος καὶ τῆ Σ. Σειράχ, ἡ Σοφία φαίνεται κατέχουσα οὐ μόνον θέσιν παραδοσιακοῦ Μεσσίου, ἀλλ' ἔχουσα λάβει καὶ τὰς κυριωτέρας ἐκ τῶν ιδιοτήτων αὐτοῦ⁷⁸. Προσωποποίησιν τῆς Σοφίας δέχονται ὁ μὲν G. von Rad⁷⁹ ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν Παροιμιῶν καὶ ὁ B. Βέλλας⁸⁰ ἐν τῷ βιβλίῳ τῆς Σοφίας Σολομώντος. Κατὰ τὰ ἐν λόγῳ κείμενα τῆς Σοφιολογικῆς γραμματικῆς, ὡς ὁ Θεὸς ἔχει οἶκον τὸν τῶν Ἱεροσολύμων, οὕτω καὶ ἡ Σοφία ὠκοδόμησεν οἶκον. Τὰ ἐδέσματα, τὰ ὁποῖα προσφέρει συμφωνοῦν πρὸς τὰ παρατιθέμενα κατὰ τὰ μετὰ τὴν θυσίαν δεῖπνα. Ἡ πρόσκλησις ἀπευθύνεται πρὸς πάντα ἐνδεῆ τὰς φρένας, ἵνα μεταλαμβάνων τῶν ἐδεσμάτων καὶ δὴ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, ὡς τῶν κατ' ἐξοχὴν ἀγαθῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἀξία δὲν εἶναι μόνοῦ ὑλικῆ, ἀλλὰ κυρίως πνευματικῆ, βασιλεύσῃ εἰς τὸν αἰῶνα καὶ ζῆσῃ καὶ ὀλοκληρωθῇ ἐν τῇ γνώσει καὶ τῇ συνέσει. Παρὰ τὰ ἀνωτέρω, ἐν Σ. Σολ. 24,19-22, τονίζεται, ὅτι οἱ ἐσθλιότες τοὺς καρποὺς τῆς Σοφίας δὲν θὰ χορταίνουσι ἐξ αὐτῶν, ἀλλὰ θὰ ἐπιθυμοῦν περισσότερον τὴν πνευματικὴν βρῶσιν καὶ πόσιν. Οὕτως, ἡ ἐσωτάτη πνευματικὴ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν σοφίαν, οὐ μόνον

76. Feuillet A., Le Discours sur le Pain de Vie, 1967, σ. 53. J. Coppens, ἄρθρον «Eucharistie», ἐν DBS, τ. 2, στ. 1162.

77. Voltz P., Die Eschatologie der Jüdischen Gemeinde in Neutestamentlichen Zeitalter nach den Quellen der Rabbinischen, Apocalyptischen und Apokryphen Literatur² Tübingen, 1934, σ. 182 παρὰ Braun F. M., Messie, Logos et Fils de l' Homme, ἐν La Venue du Messie 1962, σ. 133.

78. Braun F. M., ἔνθ' ἄνωτ. σ. 134.

79. G. von Rad, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 384-85. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ A. Robert (Les attaches littéraires bibliques de Prov. I-IX, ἐν Revue de Biblique 43 (1934), σ. 377 παρὰ Lebeau, μν. ἐργ., σ. 27) παρατηρεῖ: «ὡς ὁ Γιαχβέ, οὕτω καὶ ἡ Σοφία προστάται τοῦ δεῖπνου καὶ δέχεται ἔκφρασιν τιμῆς ὑπὸ τῶν προσκεκλημένων τῆς ὡς ὁ Γιαχβέ, οὕτω καὶ ἡ Σοφία προσφέρει γεῦμα πολυτελὲς καὶ ἀληθῶς βασιλικόν, τὸ ὅποῖον ἐγκαινιάζει κατὰ τινὰ τρόπον τὴν μεσσιανικὴν ἐποχὴν».

80. Ἡ ἐπίδρασις τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τοῦ βιβλίου τῆς Σοφίας Σολομώντος, Ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 22.

δὲν ἐπιφέρει κορεσμόν τῶν πνευματικῶν ἀναγκῶν αὐτοῦ, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐπαυξάνει τὴν ἐπιθυμίαν διὰ τὴν ἀπόκτησιν ταύτης. Ἐξ ἄλλου ἡ ὑπηρεσία πρὸς τὴν Σοφίαν ἴσα δύναται πρὸς τὴν εἰς Θεὸν προσφερομένην λατρείαν καὶ κατὰ συνέπειαν, ἡ προστασία καὶ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ὡς καὶ τὸ ὑψηλὸν ἀξίωμα τοῦ κριτοῦ τῶν ἐθνῶν, ἐπιφυλάσσεται διὰ «τὸν ὑπακούοντα αὐτῆ» (Σ. Σειρ. 4,14-15).

Ὡς δὲ παρατηρεῖ ὁ Jean Daniélou⁸¹, δὲν εὐρισκόμεθα ἐνταῦθα ἐντὸς τοῦ κύκλου τῆς Ἐξόδου, ἀλλ' ἐντὸς τοῦ Ναοῦ. Ἡ Ἰουδαϊκὴ λειτουργία ἐγνώριζεν ἐν ἱερὸν δεῖπνον, παρατιθέμενον ἐντὸς τοῦ Ναοῦ, τὸ ὅποῖον ἦτο ὄρατὸν σημεῖον τοῦ γεγονότος καθ' ὃ, ὁ λαὸς ἀνήκει εἰς τὸν Θεόν. Προφανῆς εἶναι ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω, ἡ ἐπίδρασις τοῦ Δευτ. 12,4-7. 17-18, καθ' ὃ ὁ Θεὸς θὰ ὑποδείξῃ τὸν τόπον, εἰς ὃν θὰ προσφέρονται αἱ θυσίαι⁸².

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται προφανές, ὅτι τὰ ἐν τῷ μεταγενεστέρῳ Ἰουδαϊσμῷ ἀπαντῶμενα ἱερά δεῖπνα μὲ τὰς μεσσιανικὰς προεκτάσεις, προετυπώθησαν ἐν τοῖς ὑπὸ τοῦ Νόμου ὀριζομένοις δεῖπνοις. Ὁ André Robert⁸² εὐρίσκει, ὅτι τὰ ἐν τοῖς ὡς ἄνω Σοφιολογικοῖς βιβλίοις τῆς Π.Δ. περιγραφόμενα δεῖπνα ἐξαρτῶνται φιλολογικῶς ἐκ τοῦ Ἡσ. 55,1-3. Νομίζομεν, ὅμως, ὅτι καὶ οὐσιαστικὴ συγγένεια, ἀν μὴ καὶ ἐξάρτησις, δύναται νὰ διαπιστωθῇ ἐκ τοῦ ὡς ἄνω χωρίου τοῦ Ἡσ., καθ' ὃ ἡ ἱκανοποίησις τῶν πνευματικῶν ἀναγκῶν παντὸς προβληματιζομένου ἀνθρώπου καθίσταται ἐφικτὴ, ἐφ' ὅσον στραφῆ πρὸς τὴν ἀκένωτον πηγὴν τῆς ζωῆς, τὸν Θεόν.

Ἦδη τίθεται τὸ πρόβλημα: ποῖος ὁ χαρακτήρ τῶν ὡς ἄνω Ἰουδαϊκῶν δεῖπνων καὶ ποίας συνεπειᾶς εἶχεν ἡ εἰς αὐτὰ συμμετοχῆ;

Κατ' ἀρχὴν, ὡς εἶδομεν, τὰ δεῖπνα ταῦτα εἶχον χαρακτῆρα ἐορταστικῶν καὶ τὸ «τρώγειν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ» ἐσήμαινε μετοχὴν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ παρεχομένην τροφήν. Καὶ ὅταν τὰ δεῖπνα ταῦτα προετύπων, κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, τὸ Μεσσιανικὸν Δεῖπνον, οὐδὲλως δύναται τις νὰ ὀμιλήσῃ περὶ σωτηριωδῶν συνεπειῶν ἐκ τῆς μετοχῆς εἰς τὰ δεῖπνα ταῦτα. Τοῦτο ἰσχύει διὰ τὰ δεῖπνα τῶν Ἑσσαίων, τῶν Ἐρημιτῶν τοῦ Kh. Qumrân, τῶν Θεραπειτῶν καὶ τὰ Kiddusch.

Εἶναι γεγονός ὅτι, ἡ Ἰουδαϊκὴ δεοντολογία ἐπέβαλλε τὴν ἐκ τῆς αὐτῆς κοινωνικῆς τάξεως προέλευσιν τῶν συνδαιτυμόνων, μάλιστα δὲ ὅταν τὰ δεῖπνα παρετίθεντο ὑπὸ μιᾶς τῶν ἀνωτέρω θρησκευτικῶν μερίδων τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Τὸ γεγονός τοῦτο εἶχεν ὡς συνέπειαν τὴν περαιτέρω σύσφιγξιν τῶν δεσμῶν μεταξὺ τῶν συνδαιτυμόνων, ἀλλ' οὐδὲλως συνετελεῖτο «κ ο ι ν ι α», ὑπὸ τὴν

81. Μν. ἔργ., σ. 208-209.

82. Παρὰ J. Daniélou, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 209.

83. Ὁ Κυπριανὸς ἐν τῇ 63ῃ ἐπιστολῇ του πρὸς Καικίλιον (παρ. 5 M.P.L. τ. 4, 387) δέχεται προτύπων τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας ἐν τῷ Δείπνῳ τῆς Σοφίας.

χριστιανικήν τοῦ ἔρου ἔννοιαν. Ὁ χαρακτήρ τῶν ὡς ἄνω δείπνων δὲν ἦτο μυστηριακός, ὡς ἀντιθέτως ὑπεστήριξεν ὁ K. Kuhn, κυρίως περὶ τῶν δείπνων τῶν ἐρημιτῶν τοῦ Qumrân⁸⁴. Οὐσιώδης διαφορὰ ὑπάρχει μεταξύ τῆς πρὸ τοῦ δείπνου εὐλογίας τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἄρτω καὶ τῆς μυστηριακῆς βρώσεως τοῦ ἄρτου ἐν τῇ Θ. Εὐχαριστία, ἐν ἣ συντελεῖται ἡ πλήρης ἔνωσις τοῦ πιστοῦ μετὰ τοῦ Μεσσίου - Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, τοῦ «δίδοντος» τὴν σάρκα Του καὶ τὸ αἷμα Του «ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς» (Ἰωάν. 6,51). Εἰδικώτερον δέ, τὰ μέλη τῶν κοινοτήτων τοῦ Kh. Qumrân, μετεῖχον τοῦ κοινῶν δείπνου ἐν ἀναμονῇ τοῦ Μεσσιανικοῦ τοιοῦτου, ἐνῶ οἱ Χριστιανοί, κοινωνοῦντες τοῦ Σώματος καὶ τοῦ Αἵματος τοῦ Κυρίου, μετέχουν τοῦ Μεσσιανικοῦ Δείπνου⁸⁵.

(Συνεχίζεται)

84. Τὸ Κυριακὸν Δείπνον καὶ τὸ γεῦμα τῆς Κοινότητος, παρὰ Σ. Ἀγουρίδου, Τὰ χειρόγραφα τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη, Ἀθήναι 1959, σ. 53-54.

85. J. Milik, Dix ans de decouvertes dans le Desert de Juda, Paris 1957, σ. 70. G. Vermès, Les Manuscrits hebreux du desert de Juda², Paris 1954, σ. 60.